

שטרות היהודים באנגליה בימי הביניים: מציאות ודימוי

מאות שטרות, שמתעדים עסקאות בין יהודים ללא־יהודים, שרדו באירופה מימי הביניים. מיכה פרי בוחן את השטרות הדו־לשוניים (בלטינית או בצרפתית־נורמנית ובעברית) ששרדו מהמאות השתים־עשרה והשלוש־עשרה באנגליה ומפרש את משמעותם לא רק על־פי תוכנם, אלא גם על־פי מקומם כחפצים סמליים בתרבות התקופה. הוא קושר בין התפוצה של מסמכים אלה, המעידה על הנוכחות של השפה העברית, לבין האיבה המתפתחת כלפי יהודים, איבה שבאה לידי ביטוי בדימויים שטניים של היהודים ובעלילות דם.

וקבוצה נוספת מקלן בגרמניה ומווינה באוסטריה שרדה מהמאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה. דווקא באנגליה, שבה הנוכחות היהודית הייתה קצרת ימים (מזמן קצר אחרי הכיבוש הנורמני בשנת 1066 ועד לגירוש בשנת 1290) השתמרו שטרות רבים כאלה, 250 בקירוב. הסיבה לכך היא, שבעקבות פרעות ביהודים בשנים 1189–1190, שבמהלכן שרף ההמון המשולהב את שטרי החוב, קבע המלך ריצ'רד לב הארי (1156–1199), שראה את עצמו כירשם של היהודים, כי העתק מכל שטר חוב ומכל עסקה של היהודים יישמר בתיבה מיוחדת. תיבה כזו (בלטינית: Archa, ברבים: Archa) הוצבה בכל מרכז שבו היו היהודים פעילים. בתחילה הוצבו שש תיבות כאלה ובמהלך המאה השלוש־עשרה עלה מספרן ל־27. כל תיבה ננעלה בשלושה מנעולים והופקדו עליה פקידים יהודים ולא־יהודים, בדרך־כלל יותר לא־יהודים מיהודים. פקידים אלו נקראו "כירוגרפים" – שם שיוסבר להלן. העניין של המלך, לבד מהרצון לקיים מנהל תקין, היה לאפשר לו לגבות את חובות היהודים במקומם במקרה שהם ייפגעו. שטרות שחובם שולם הוצאו כמובן מן התיבה, אך רישום של כל החובות ושל העסקאות הועבר ל"אוצר היהודים", משרד חדש שפיקח על עסקאות היהודים (Scaccarium Judaeorum, Exchequer of the Jews). בזכות תיבות אלו, ובזכות "אוצר היהודים", הגיעו העתקים מהשטרות המקוריים אל ארכיון המלך – ולבסוף אף אלינו.

השטרות הללו – שבעקבות המונח בעברית נקראו בלטינית Starrum, ומכאן באנגלית Starrs – הורכבו מצ'רט (כתב זכויות) כתוב בלטינית, או לעתים נדירות בצרפתית־נורמנית, ובעקבותיו שטר כתוב בעברית (איור

למן העת העתיקה ועד ימינו משתמשים בשטרות כדי לתעד פעילות כלכלית. השטר הוא מסמך המעיד על קיומה של עסקה, העברת בעלות, קיומו של חוב וכיוצא באלה מגעים כלכליים. אף שחיבורם של שטרות היה דבר יום ביומו, ועל כן הם היו צריכים להיות בין המסמכים ההיסטוריים הנפוצים ביותר, השתמרותם היא נדירה ועל־פירוב יד המקרה. הסיבה לכך היא, כי לאחר שהשטר פעל את פעולתו – גבה את החוב, הוכיח את המכירה או העביר בעלות – לא היה עוד עניין לשמור אותו, בעיקר כאשר הרכוש המשיך להחליף ידיים.

במרוצת כל ההיסטוריה הכתובה ידועים שטרות דו־לשוניים. שטרות אלו נוסחו כאשר שני הצדדים לעסקה היו בני תרבויות שונות או דוברי שפות שונות. שטרות כגון אלה אף יצרו מפגש בין שתי שיטות משפטיות שונות. דוגמא לכך הם מסמכים של בבתא בת שמעון, שנמצאו ב"מערת האיגרות" סמוך לעין גדי. אין פלא שבפרובינקיה הרומית, שתושביה דיברו יוונית ובה חיו יחדיו יהודים ונבטים, אנו מוצאים מסמכים ביוונית, בעברית ובנבטית.

גם במהלך ימי הביניים, בכל רחבי אירופה הפיקו היהודים שטרות דו־לשוניים. מספר שטרות כאלה השתמרו מספרד למן המאה האחת־עשרה, קבוצה גדולה – שבה אדון במאמר זה – השתמרה באנגליה מהמאה השלוש־עשרה,

ד"ר מיכה פרי מלמד היסטוריה יהודית של ימי הביניים בחוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה. מחקריו עוסקים במעבר ידע, בהיסטוריה של ההלכה ובקשר בין תרבות חומרית ליצירה רוחנית.

mperry2@univ.haifa.ac.il :וא"ל

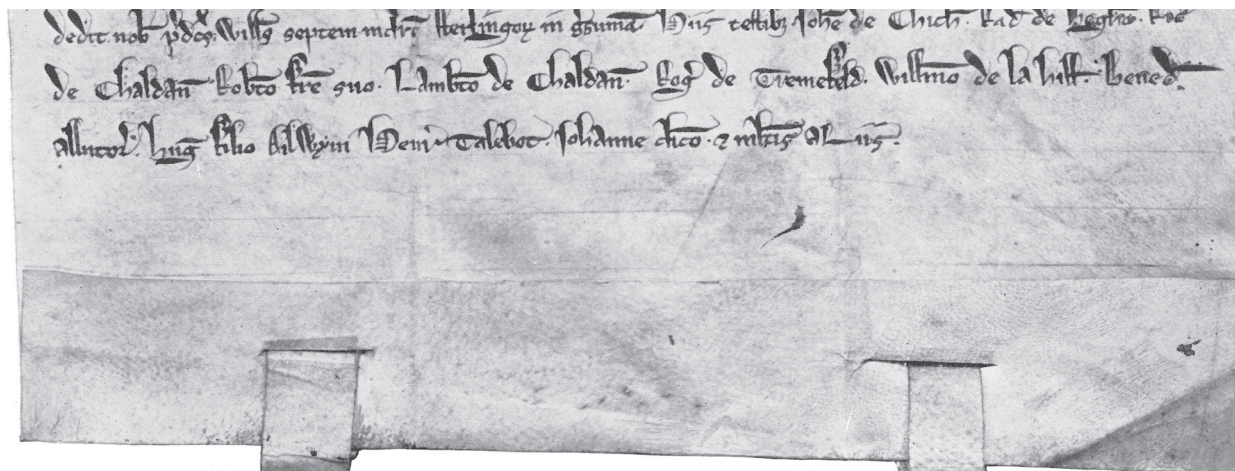
139

נחנחתי ויטה וירי ס הזדאה גיורה שאע
 פטרים לפי אור ולכוחים וקדש טיבטי
 וקונטוכיזא את הדקע שקע ופיאיש
 דכודאגיא שקורן ייט זטה ויזן אט זילן
 לטיע על ימות דקע לא אט ולא יושע שום
 ערעצ שבעלם בעלת שום חוכ שהיה חיי
 לט יודת פיאיש דמאדאגיא נכריות עלם
 ועכ סופ לא מטוס הלוחה שילדה גאע לעלם
 אן אט יכילן לשאל ולעצע על אור ייט לום
 ויה שהודיע כתנע וחתוע י עזק כר זכא
 יעקב בר יעקב

Nos qui sumus subditum recognoscimus nam recognitionem
 qd quicqd clamamur p[ro]p[ri]os et monachos sic dicitur ante nos
 d[omi]ni et ip[s]i canonicos et plebanos et b[e]n[e]dictos que vocat[ur] parochia
 chor[us]. qd no[n] possum[us] uendicare sup[er] d[omi]ni t[er]ra nos ut h[ab]eas
 m[er]it[is] alijs aliquam s[an]c[t]i occasione d[omi]ni d[omi]ni qd facit per nos
 nos d[omi]ni et b[e]n[e]dictos, d[omi]ni canonicos s[an]c[t]i usq[ue] ad finem. Et
 occasione d[omi]ni m[er]it[is] qd ip[s]e p[ro]p[ri]os facit ut facit d[omi]ni d[omi]ni
 uendicare possum[us] sup[er] d[omi]ni t[er]ra et ad recognitionem. Et ip[s]i
 nos et sigillatim. Et ip[s]i s[an]c[t]i b[e]n[e]dicti. Facit s[an]c[t]i d[omi]ni.

יעקב בר יעקב
 יעקב בר זכא
 שמואל

שטר פטור לנזירים מקנטרברי
בעברית ובלטינית, שנת 1236

שטר פטור צמוד לצ'רטר לטיני משנת 1239: "אני יעקב בן אהרון מודה שאני פוטר גילמא לבריאלי ב' מידות קרקע שקורין אקר אשר קנה מגנטיר דקלודהודא מבריאית העולם ועד סופו"

החלקים חוברו יחד בהתאמה זה לזה היה השטר בתוקף. לפעמים הופקד עותק חתוך בידי נאמנים, שכונו על כן גם הם "כירוגרפים", ומכאן גם שמם של שומרי התיבה, שבה הופקדו עותקים של השטרות.

בגלל דרכי ההשמרות של השטרות שהגיעו אלינו, מקצת מן השטרות הם בעצם מכתבים המיועדים לכירוגרפים, ובהם המלווה מודיע שהחוב נפרע ומבקש להפקיד את השטר המקורי שבתיבה ביד הלווה שפרע את חובו (כדי שישמיד אותו, כמובן). שטרות אחרים הם עדות להעברת בעלות על נכסים או העברה של חוב ממלווה אחד למשנהו. במקרים אלה, על-פירוב, הנוסח הוא בלטינית והטקסט העברי הוא אשרור של הכתוב בלטינית, מעין חתימה מורחבת, או שהטקסט העברי הוא שטר עצמאי. שטרות אחרים הם הודעות הפטור, שהוזכרו לעיל. שטר כזה הוא בעצם הודעה, שבה מכריז החתום על השטר, כי נכס מסוים (נדל"ן בדרך-כלל) נקי משעבודים ומחובות. הרקע הכלכלי לשטרות אלה

בעמ' 53). החלק העברי יכול היה להיות תרגום, סיכום או שטר אחר שנלווה לצ'רטר הלטיני (במקרים אלה הם היו בעיקר הודעות פטור – quitclaims, שבהן אדון להלן). לעתים כלל החלק העברי רק הצהרה על דבר האמתות של השטר הלטיני, או רק חתימות עבריות. החתימות שמופיעות בכל השטרות כמעט הן בצורת "פלוני בן אלמוני": "יצחק בן נתן", "יעקב בן יצחק" וכיוצא באלה. במקצת המקרים (שוב, בעיקר בהודעות פטור), השטר העברי הוא פיסת קלף קטנה בלבד שהוצמדה לשטר הלטיני (איור למעלה).

סוג מיוחד של שטרות הם הכירוגרפוס (בלטינית: chirographum; באנגלית בת זמננו: chirograph), השטר החתוך לשניים. שטרות אלו הורכבו משני עותקים (לפעמים שלושה) של שטרות זהים, ביניהם הופיע באותיות קידוש לבנה הכיתוב "כירוגרפוס" (בעברית) (איור בעמ' 55). הכיתוב נחתך לאורכו, לעתים בחיתוך משונן. כל צד המעורב בעסקה קיבל מחצית מן השטר, ורק כאשר שני

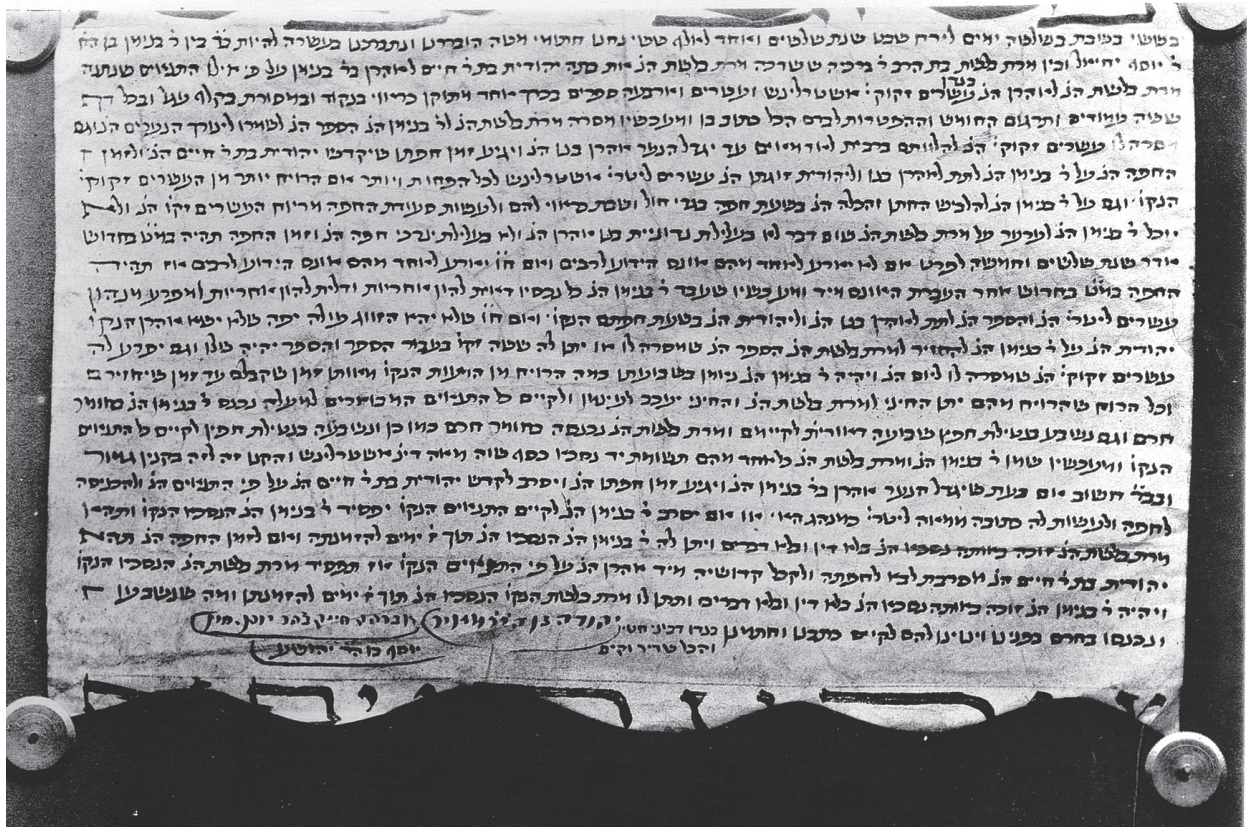
בכך שהכריז על עצמו כיוורש חובותיהם. בעקבות עסקאות כאלו אנו מוצאים צ'רטרים לטיניים, שבהם מוענקת פיסת אדמה למנזר מסוים, ואליהם מצורפים שטרות עבריים המעידים על כך שהאדמה נקיה מכל חוב ושהיהודי לא יגבה מאדמה זו גם בעתיד (במקרה שלבעלים המקוריים היו חובות נוספים). הווה אומר, אף שהיה מדובר באותה עסקה, השטר העברי אינו תרגום של השטר הלטיני ואינו מעיד על תוכנו, אלא הוא נלווה אליו כמסמך נפרד.

השטרות כחפצים סמליים

מחקר רב הוקדש לשטרות אלה במאה השנים האחרונות, ובקרבם הם עומדים להתפרסם במהדורת פקסימיליה בעריכתה של ג'ודית אולשובי-שלאנגר (Olszowy-Schlanger); בהזמנות זו אני מבקש להודות לה על השיחות המועילות בנושא זה). המחקר עד כה התמקד במקומם של השטרות בהיסטוריה הכלכלית של אנגליה ושל יהודיה, במחקר ביוגרפי ופרוסופוגרפי (ניסיון לשרטט דיוקן קולקטיבי של קבוצה מסוימת), מחקר על תולדות החוק ואף מחקר לשוני. עם זאת, מקומם בהיסטוריה החברתית והתרבותית עדיין חסר. בעקבות מפנה עדכני בלימוד חוזים וצ'רטרים מימי-

ממחיש את מקומם של היהודים בכלכלה האנגלית במאה השלוש-עשרה: לדעת רוב החוקרים, היהודים הובאו לאנגליה על-ידי המלכים הנורמנים כדי שישמשו מלווים בריבית ויסייעו בכך להמרצת הפעילות הכלכלית באי. בהלוואותיהם סיפקו היהודים מזומנים לחברה אגררית ותרמו בכך למעבר מכלכלת בית לכלכלת שוק. את המזומנים סיפקו היהודים תמורת משכון, שערכו היה גבוה (על-פירוב בהרבה) מערך ההלוואה. באנגליה בזמן ההוא חלק הארי של המשכונות היה נכסים דלא-אינדי, שהיו בעלי הערך הרב ביותר בחברה אגררית. כך, במהלך המאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה מצאו את עצמם אצילים רבים, כמו גם חקלאים ועירוניים לא מעטים, בעלי חוב ליהודים ונכסיהם ממושכנים להם. אנשי כמורה בכירים, שהבחינו כי רבים מבעלי החוב אינם יכולים לפרוע את חובם, זיהו בכך הזדמנות להגדיל את הונה של הכנסייה ולחזק את מעמדה מול הכתר. לשם כך הם שכנעו את בעלי החוב להעניק לכנסייה במתנה את נכסיהם הקרקעיים כדי שהיא תפרע את החוב במקומם. בדרך זו נפטרו בעלי החוב מחובם (במחיר המשכון אמנם) וגם זכו במעשה חסד נוצרי; והכנסייה זכתה בנדל"ן במחיר מציאה (שהרי ערך המשכון היה גבוה בהרבה מהחוב). המלך הבחין במעשי הכנסייה וניסה בתגובה לשלוט בחובות היהודים

כירוגרפוס עברי, המילה החתוכה: "צירוגרייפא"

התמונה הוסרה מהגרסה האלקטרונית של המאמר

מקלות טאלי, אנגליה, המאה החמש-עשרה

הם שימשו חפץ עובר לסוחר וחתמתם בחותם וצורתם החיצונית היו עדות לאמתותם. די אם אצביע כאן על שלושה היבטים חזותיים, שירו על טבעם הסמלי – הירוגליפי, אפילו – של השטרות. ראשית, במקביל לשטרות, ולאותה תכלית ממש, השתמשו בה בעת במקלות "טאלי" (tally sticks, tallies): כפיסי עץ, שעליהם חרטו חריצים שסימלו את סכום החוב, בצד כיתוב המסביר מיהם הצדדים בעסקה, מהו מועד הפירעון וכיוצא באלה. שנית, השימוש התכוף בחותמות. הטבעת חותמת בשעווה או בבדיל הייתה האיזור לעסקה ועדות לנכונות השטר ולאותנטיות שלו. בחותמות הופיע ציור כלשהו ושם הבעלים או אותיות משמו; הן נוצרו במיוחד בשביל אדם מסוים ונישאו על גבי טבעת אישית או שהיו קשורות בשרשרת. ליהודים רבים היו חותמות, אך עיון בשטרות מראה, כי לעתים קרובות עצם חתימת שמם היה המקבילה להטבעת החותמת. יתרה מכך, המונח "שטר" מתחלף לעתים קרובות ב"חותם" (לדוגמא: "באלו שני חותמות כתובים למטה ז"ל [= זה לשונם] חותם אחד מעשרים זקו' [קים]... וחותם אחד משנים עשר זקו' [קים]", או בהתייחס לשובר השטר: "ומה שהודיתי כתבתי וחתמתי ובעבור שאין לי החותם בידי עשיתי שטר זה לצירוגרייפירש מנוטינגהם להיות להם לראייה"). לבסוף, השטר עצמו, ובעיקר אישורו, היה מוגדר בצורתו החיצונית ולא דווקא בתוכנו: כך השטר החתוך למחצה, הכירוגרפוס, שהיה בתוקף רק בחיבור שני חלקיו יחדיו כמו בתצרף. כך אף מעידות ההודאות בעברית שנכתבו בשולי השטרות הלטיניים, שמאשרות אותם לפי צורתם במונחים חומריים וחזותיים: על-פי לשונם ("כל מה שכתוב למעלה בלשון לטין בלא הגהה"); מספר השורות שבשטר או שבחתמות ("כל מה שכתוב למעלה בלטין בי"ז שיטין"); "וזה חתמנו בד' שורות וחצי"; כתב ידו של פלוני ("מכתבת ראוול בידא הגלח"); ללא מחיקה או הגהה ("ללא מחק", "בלא שום הגהה"); ולחלופין עם כתיבה בין השורות או בלעדיה ("שום \ ביני חיטי") וכיוצא באלה.

בדברים שיבואו להלן אדון אפוא בחלק העברי של השטרות ואבחן את מקומם במרחב הציבורי הנוצרי בתור חפצים סמליים. אני רואה בהם מייצגים אפשריים, בעיני בני התקופה, לא רק של האותיות והשפה העברית, אלא של היהודים והיהדות בכלל. נקודת המוצא היא ההכרה, כי במאה השלוש-עשרה באנגליה ובצרפת החזיקו נוצרים רבים בשטרות עבריים. אפשר לדמיין את הימצאותם של השטרות הללו בבתיהם של הלויים, באוצרותיהם, בין חפציהם, ב"בתי הידיים" (השרוולים ששימשו כארנקים) ובידיהם ממש – בהולכם ברחוב, בצאתם ובבואם. איזו השפעה הייתה להימצאותם של שטרות עבריים במרחב הציבורי הנוצרי ומה אפשר ללמוד מכך על אודות הנוכחות התרבותית של הלשון העברית, של היהודים ושל היהדות במרחב זה ובדמיון העממי? בדיקה מעין זו חורגת מגבולות

הביניים, ובעיקר לאור עבודתיה האחרונות של בריגיט מרים בדוס־רזאק (Bedos-Rezak), אני מבקש להתמקד בניחות השטרות כחפצים סמליים יותר מאשר בתוכנם המשפטי והכלכלי. בדוס־רזאק מצביעה על כך, שבימי הביניים שימשו הצ'רטרים כחפצים למטרות שונות, ומקומם בחברה, בכלכלה ובמנהל נבע מעצם חיבורם, חתימתם וצורתם, ולא רק מתוכנם. כלומר, בתודעה של אנשי ימי הביניים, בעיקר עד המאה השלוש-עשרה, היה הצ'רט בגדר אשרור חזותי של העסקה, ועצם חיבורו היה הרחבה של החתימה האישית של הצדדים. יתרה מכך, לעתים נדירות השתמשו בתוכן כדי להעיד על עסקה, ועשו כן רק כאשר היה צורך לזמן עדים שיעידו על נכונותו. הצ'רט שימש, אם כן, כחפץ הנלווה למעשה ומעיד עליו ולא רק כטקסט בעל תוכן. הדבר היה נכון ביתר שאת בקרב אוכלוסייה, שברובה לא הייתה מסוגלת לקרוא לטינית כלל, אך הייתה רגישה מאד לביטויים חזותיים סמליים. השימוש המודרני בחוזים, בתור תוכן משפטי, צמח רק בהדרגה במהלך ימי הביניים. עיון בשטרות היהודים מימי הביניים מורה, שגישה זו יאה להם. אף שחוקרים ראו בהם עדות לרמת האוריינות הגבוהה בקרב היהודים, השטרות היו היברידיים מטבעם: אף שעלו על הכתב כדי שישמשו עדות לעתיד לבוא, עצם כתיבתם היה מעשה סמלי כחלק מתהליך השלמת עסקה;

הדיון המשפטי והכלכלי, שבו היו השטרות מוגבלים עד עתה, ובוחנת את מקומם במעגלים רחבים של האוכלוסייה הכללית, אף בקרב אנשים שלא בהכרח באו במגע ישיר עם השטרות העבריים או עם יהודים בכלל.

עלילות דם ודימויים שטניים

נפתח עם מתיו פריס (Matthew Paris), הכרוניקאי האנגלי בן המאה השלוש-עשרה. בדבריו על אודות השנה 1244 מגולל מתיו פריס עלילת דם, שנדמה כי עדיין לא קיבלה די תשומת לב מחקרית. כך הוא כותב:

בשנה זו, באחד באוגוסט, נמצאה בבית-הקברות סנט בנדיקט בעיר לונדון גוויה לא קבורה של ילד, שעל ידיו, רגליו ומתחת לחזהו היו כתובות באופן רציף אותיות עבריות. רבים נאספו, תמהים על המראה. הם זיהו שהאותיות עבריות, אך לא ידעו כיצד לקרוא אותן, ולכן שלחו להביא מומרים יהודים, שהתגוררו בבית אשר יסד המלך בלונדון, וציוו עליהם – מתוך ידיעה שהם חוששים לחייהם ולאיברייהם, ורוחשים כבוד, אהבה ויראה למלך – לגלות להם את משמעות הכתוב ללא כל רמייה [...].

משהובאו המומרים הללו לקרוא את הכתוב, הם למדו ובחנו את האותיות זמן מה בלי הצלחה, שכן בגלל ההתרחבות וההתכווצות של העור והבשר, האותיות היו פזורות לרוחב, פה ושם, ורבות מהן שלא על-פי סדר, מחוקות או בלתי-קריאות. לבסוף, הם גילו כי כתובים שמוטיהם של האב והאם של הילד, אך בלי שם המשפחה, וכן שהילד נמכר ליהודים, אך בידי מי ולשם מה – זאת הם לא יכלו לפענח. (Matthaei Parisiensis, *Chronica majora*, A.D. 1244)

גופתו המיוסרת של הנער מכוסה באותיות עבריות; היהודים – לשעבר, שהובאו לפענח את הכתוב, נאלצו למתוח את העור והצליחו לבסוף לקרוא, שהנער נמכר ליהודים ואת שמות הוריו, אך ללא שם המשפחה. מדוע נכתב הדבר על עורו של הנער? דומני, שהטיעון שלי עולה מאליו: הגופה המעונה של הילד מגלמת שטר עברי, אותיות בעברית הכתובות על גבי מעין קלף לשם חתימת עסקה בין יהודים לנוצרים ומלווה בחתימות הצדדים בעברית וללא כינויי המשפחה. במקרה המחריד הזה העסקה המדומיינת הייתה מכירתו של ילד נוצרי לידי יהודים על מנת שיענוהו וישחזרו את מעשה הצליבה. לטענתי, הדמיון העממי המיר את השטר מאובייקט ממשי לאובייקט דמיוני המאיים על חיי ילדים נוצרים ומבטא את הרצחנות היהודית.

את הקישור הפסיכולוגי הזה צריך לבחון על רקע התפקיד שמילאו יהודים ושטרותיהם ברישוש האיכרים האנגלים, הברונים והאצולה הנמוכה. כזכור, אנשים רבים באנגליה בתקופה היא קרסו תחת נטל החובות למלוים היהודים, ורבים איבדו את נכסיהם – בתיהם ואדמותיהם

– בניסיון לשחרר את עצמם מן החוב. העובדה שהכתר האנגלי עמד מאחורי המלוים היהודים, גבה לעתים את חובותיהם ולמעשה הטיל מס עקיף על האוכלוסייה באמצעות היהודים, נעלמה מעיניהם של מי שהאשימו את היהודים בלבד במצוקתם; כך גם נעלם מעיניהם שמוסדות הכנסייה, שקנו מהם את החוב תמורת נכסיהם, בעצם ניצלו את מצבם הדחוק והתחרו במלך בחמדנותם.

הקישור הדמיוני בין השטרות, החוב שהם מייצגים ואיבוד הבית, לעלילת דם – קפיצה זו מהאשמה, שריבית היהודים היא כמו רצח, להאשמה שהיהודים באמת רוצחים וניזונים מדם נוצרי – בא לידי ביטוי בעלילות דם אחרות גם כן. כך, למשל, בביטוי ספרותי של עלילת דם: המשורר הצרפתי ואיש הכנסייה גוטייה מקואנסי (Gautier de Coincy), שחי בתחילת המאה השלוש-עשרה, משחזר, בספרו על אודות הנסים שחוללה מריה, סיפור עתיק ממקור ביזנטי. סיפור נפוץ זה, על הנער שקם לתחייה ושר את המזמור "שמחי מריה" (Gaude Maria), מוכר לרבים דרך נוסח שלו שהובא בסיפורי קנטרברי של ג'פרי צ'וסר (Geoffrey Chaucer), בסיפור "אם המנזר" (The Prioress's Tale). הסיפור נסוב על פרח כהונה צעיר, ששר להפליא זמירות למריה בעוברו דרך הרובע היהודי; זמרתו הרגיזה יהודי, שחטף אותו, שיסף את גרונו והשליך את גווייתו לבור השפכים. בדרך נס השיר לא פסק והמשיך לבקוע מגרונו החתוך של הילד – וכך מצאו אותו חבריו ואמו, שחיפשו אחריו ברחבי הרובע. גוטייה מספר, שהמוצאים את הנער ידעו מיד מה אירע לו וכיצד נרצח בידי היהודי, שכן "פרחי הכמורה (מצאו) סביב ראשו; כתב כזה וסיפור כזה; שאת הנס תיאר היטב; Li clerçons a entor la teste; tel chyrograffe et tel escrit; qui le myracle bien décrit [Line 480]. משמעו, שעל ראשו של הנער מצאו כתובת שמספרת את שאירע לו, או שמא מין הילה – והמילה המתארת את הכתב היא "כירוגרפוס". מילה זו מופיעה בטקסטים לטיניים מימי הביניים במשמעויות שונות הקשורות בכתב ובכתיבה, אך היא נדירה הרבה יותר בטקסטים בצרפתית של המאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה, וכאשר היא מופיעה בהם, היא מציינת בדרך-כלל את השטר המחולק לשניים שנוצר לעיל. אפשר לטעון, כי סיפורו של מתיו פריס מבהיר את סיפורו של גוטייה: עלילת הדם הייתה כתובה על גוף הילד. אצל גוטייה הדבר הוא מסימניו של הנס שחוללה מריה, אך עדיין הקישור בין השטר, הכירוגרפוס ורצחנותם של היהודים נראה אפשרי.

השטר באמנות

סיפור דומה, שבו קשר זה מובהק אף יותר, הוא הסיפור על אודות תאופילוס (Theophilus), הכומר החוטא. מקור

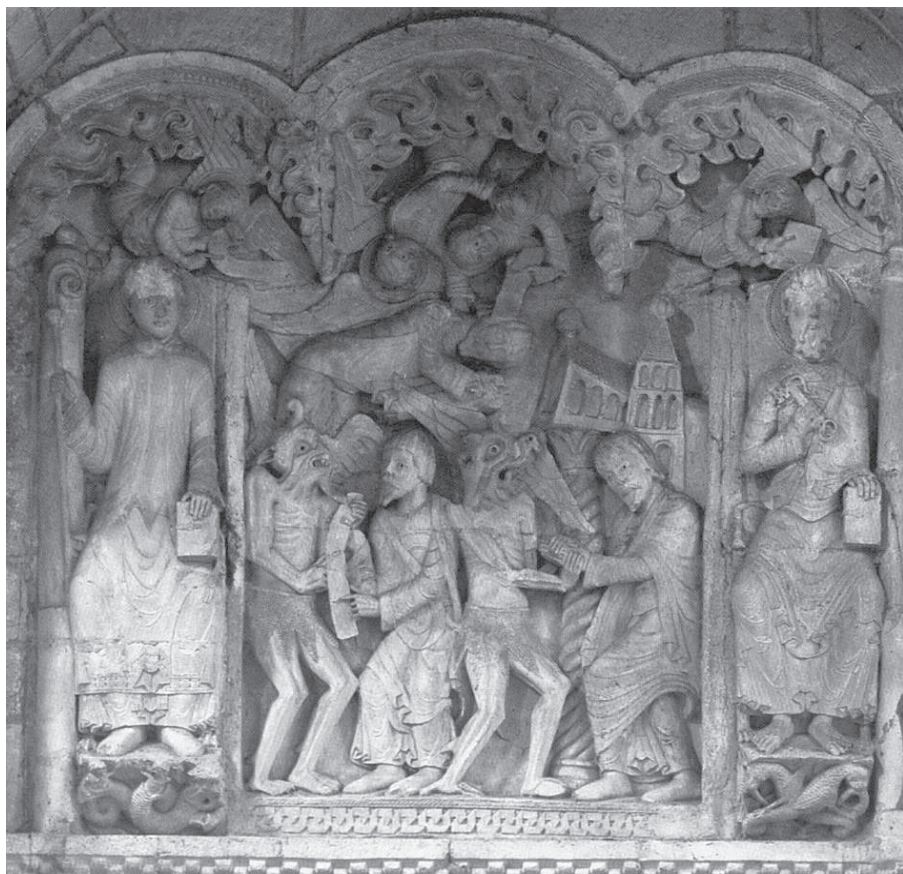
החוזה שחתם תאופילוס עם השטן והיבטים שונים הקשורים בו, דוגמת התוכן שלו, הטבעת החותמות, היהודי המשמש כסופר ומחבר החוזה, וכן שהחוזה נכתב בדמו של תאופילוס. חוזה זה הופיע לא רק בכתובים, אלא זכה אף לייצוגים חזותיים. הייצוג החזותי הראשון, למיטב ידיעתי, נמצא על משקוף הדלת הפנימית של כנסיית סנט מארי (Sainte-Marie) בסוויאק (Souillac) בדרום צרפת. כנסייה גדולה זו, בסגנון רומנסקי, הוקמה בשנות ה-20 של המאה השתים-עשרה. אף שהמכשף, מוסלמי, יהודי או אחר, לא מופיע כאן, החוזה, בצורה של מגילה, rotulus, או צ'רט מפואה, נראה ברור בידיהם של השטן ותאופילוס העומדים בצד שמאל.

סיפור תאופילוס מוצג גם בלב המונרכיה הצרפתית, כאן כבר בסגנון גותי. במנזר ז'רסי (Abbaye de Gercy, כיום: Varennes-Jarcy) מדרום לפריס, מופיע תאופילוס בוויטראז' מתחילת המאה השלוש-עשרה (איור בעמ' 59): כאן מופיע מכשף, שאינו מזוהה כיהודי או כמוסלמי, המחזיק את החוזה מעל ראשו של תאופילוס, והחוזה כבר דומה יותר לשטר מאשר למגילה. תאופילוס מניח את ידיו בין כפות השטן, כווסל שנשבע אמונים (homagium) לאדון הפאודלי. מוטיב זה, שמצביע על הקשר מוכר לבני הזמן, מופיע גם בוויטראז' המפואר בקתדרלה של לון (Laon), שמוקדש כולו לתאופילוס (איור בעמ' 59). כאן כבר אי-אפשר לטעות בזוהתו היהודית של המכשף, שמשומנת בכובעו המיוחד. יהודי זה מחזיק שטר מעל ראשו של תאופילוס, הכורע לפני השטן בהומגיום. הדימוי של מכשף יהודי, שמחבר חוזה בין השטן לכומר החוטא, כורך יחדיו מספר דימויים עממיים נפוצים בימי-הביניים בנוגע ליהודים: השטן, כישוף, דם, מסחר, אוריינות, ולדעתי אף השטרות העבריים.

הקישור לשפה העברית בא לידי ביטוי בגרסה של סיפור תאופילוס שחיבר הטרובדור הצרפתי רוטבוף (Rutebuef, 1245-1285 בקירוב). כאן המכשף, סאלאטין, משביע את תאופילוס במילות השבעה בלתי-מזוהות, שנועדו להישמע באוזני הקהל הימי-ביניימי כעברית:

Bagahi, Laca, Bachahé
Lamac, Cah, Achabehé
Karrellyos,
Lamac, Lamec, Bachalyos,
Cabahagi, Sabalyos,
Baryolas,
Lagozatha, Cabyolas,
Samahac et Famyolas,
Harrahya.

(Rutebuef, *Le Miracle de Théophile*, II 160-168)

דמותו של תאופילוס על משקוף בכנסייה בסוויאק (Souillac), צרפת, 1135-1120

הסיפור כבר במאה הרביעית והוא היה עתיד לשמש דגם למיתוס של פאוסטוס. במהלך ימי-הביניים הוא סופר שוב ושוב בשפות רבות וזכה לייצוגים באמנות החזותית ובשירה. לפי רוב הנוסחאות, תאופילוס היה איש כנסייה שביקש להתמנות לארכיבישוף; כאשר התמנה במקומו איש אחר, הוא פנה לעזרת השטן, וזה קנה ממנו את נשמתו והעניק לו בתמורה את משאלתו ועושר רב נוסף. לבסוף, בניגוד לפאוסטוס, תאופילוס חזר בתשובה וניצל מהעונש בזכות התערבותה של מריה הקדושה. סיפור זה הגיש לקהל הימי-ביניימי ערכים של טוב ורע, חטא וגאולה, וכן ערכים חברתיים ומעמדיים על מעלת הכמרים, צניעות, אמונה תמימה ושימוש במאגיה. לענייננו יש לציין, כי ברבות מן הגרסאות תאופילוס פנה תחילה למכשף, ששימש מתווך בינו לבין השטן. במאה השתים-עשרה נקרא המכשף סאלאטין – כנראה שיבוש של השם סאלח א-דין, הסולטן האיובי ואויב הממלכה הצלבנית. מכשף יהודי מופיע כבר במאה התשיעית בגרסה הלטינית של פאולוס הדיאקון מפולי (Paulus Diaconus), אך רק במאה השלוש-עשרה הוא קונה לו שביטה בכל הגרסאות כמעט. הגרסאות מן המאה השלוש-עשרה מדגישות גם את

יהודי אוחז בשטר בין תאופילוס לשטן, ויטראז' בקתדרלה של לון, המאה השלוש-עשרה

הוויטראז' בלון עוצב בהשפעת הסיפור על תאופילוס בנוסח שחיבר גוטייה מקואנסי. גם בגרסה מחורזת זו, שנכתבה בצרפתית של המאה השלוש-עשרה, נאמר במפורש שהמכשף היה יהודי. גוטייה אפילו מדובב את השטן ושם בפיו הסבר מדוע הוא דורש מתאופילוס חוזה חתום. מונולוג זה, אילו יצא מפיה של דמות של מלווה בריבית יהודי בצרפת של המאה השלוש-עשרה, הוא נאום שאינו נופל בעוצמתו מנאומו של שיילוק, הקורא **בסוחר מונציה** של שקספיר: "אם תדקרונו – הלא נזוב דם?". כך מבטא השטן בקול אנושי מאוד את הצורך בשטר חתום:

ועוד אנו צריכים, ללא דיחוי,
שייתן בידי שטר אמת.
שכן נוצרים רבים רימו אותי:
אחרי שנטלו ממני די,
מאוצרותי ומכבודי,
מחפצי הרבים ומעושרי,
הם מתוודים ומטהרים.
כך הם מרמים אותי ומשקרים.
הם נוטלים ולוקחים מכספי,

התמונה הוסרה מהגרסה האלקטרונית של המאמר

תאופילוס נשבע אמונים לשטן ומאחוריו המכשף האוחז בשטר, ויטראז' במנזר ז'רסי מדרום לפריס, המאה השלוש-עשרה

אין ספק, שהמבנה והמצלול נועדו להישמע כהשבעה מאגית (אולי עם שמות של מלאכים ושדים), אך ייתכן, שהמילים הזרות מהדהדות את הנוסחה העברית על השטרות בליווי החתימות:

"נחנו חתומי מטה, מודים הודאה גמורה שכל מה שכתוב למעלה [...] שהוא אמת

אליהו בן יצחק, נתן בן יצחק"

הקישור לשטרות היהודים עולה גם מהנוסח הלטיני הנפוץ ביותר לסיפורו של תאופילוס בלקט **אגדת הזהב** (*Legenda aurea*) מאת יקובוס מוורגינה (Iacobus de Voragine), שנכתב בלטינית באמצע המאה השלוש-עשרה. בחיבור זה לא זו בלבד שהמכשף היהודי, אלא אף השטר נקרא במפורש "כירוגרפוס": "[תאופילוס...] כתב בדמו שלו **כירוגרפוס**, חתם אותו בטבעתו ונתן אותו חתום לידי השד, ובכך מסר את עצמו לשירותו" (*Jacobi a Voragine, Legenda aurea*, cxxxix, 9). מיטב המתרגמים של הטקסט כשלו בתרגום מילה זו ותרגמו אותה כ"התחייבות" (*an obligation*); "הצהרה" (*a statement*); או, הקרוב ביותר, "מעשה בית-דין" (*an act*), בשעה שהתרגום המתאים ביותר הוא פשוט "שטר".

ואחרי כן הם מרמים אותי,

הם הולכים ישר למוודה.

איני יודע לאן ילכו ומאין יבואו,

לעולם לא אראה אותם שוב.

על כן אף נוצרי לא יראה פני שוב לעולם,

אם לא יפקיד בידי שטר וחוקים.

הם לא יתייחסו אלי עוד כאל כלב!

(Gautier de Coincy, *Le miracle de Théophile, ou: Comment Théophile vint à la pénitence*, Line 391 passim)

זעקה כנה זו, על כך שהלוויים הנוצרים משתמשים בהתנגדות הנוצרית לריבית כדי להתנער מן החוב ורואים ביהודי כלב, מהדהדת אף בדבריו של שיילוק:

כופר אתה קורא לי, כלב צמא דמים; יורק על גלימתי היהודית – כל זאת בשל רווחי כספי שלי. עכשיו דומה שעזרתי דרושה לך. יפה. אתה פונה אלי לאמור: "שיילוק, תן לנו כסף" ... מה אומר לך? ולא אומר: "היש לכלב כסף? וכי אפשר שכלב בן כלאיים ילווה למי שלושה אלפי דוקטים?". (הסוחר מונציה, בתרגום אברהם עוז, מערכה ראשונה, תמונה ג).

כזכור המחזה כולו נסוב על השטר שחתם שיילוק עם הסוחר אנטוניו, ובו נקבע: "שאם לא תשלם ביום כזה ובמקום כזה סכום זה וזה ששיעורו נקוב בשטר, הקנס יהיה ליטרה שקולה מבשרך הצח שתחתך ותלקח מכל מקום בגוף כראות עיני" (שם). יתרה מכך, דבקותו של שיילוק היהודי בהוצאה לפועל של השטר ככתבו וכלשונו מוצגת כנטולת היגיון: "שיילוק: לו כל דוקט מששת אלפים דוקטים נחלקו פה לשישה, וכל שישיית הפכה דוקט – לא אקבל אותם. שיפרעו לי את השטר שלי!" (שם, מערכה רביעית, תמונה א). בדיוק כמו יהודי ימי הביניים, שבעיוורונם או שטניותם אינם יכולים לקבל את ההיגיון הנוצרי ומוגבלים לקריאת כתבי הקודש "לפי האות" (באופן מילולי).

שקספיר כתב בעת שבה כבר לא היו יהודים באנגליה, אך דימוים השלילי נותר על כנו. למרות זאת, ייתכן שגירוש היהודים מאנגליה השפיע על תפישת השטר דווקא. בתחילת המאה הארבע-עשרה, עשרות שנים בלבד אחרי גירוש היהודים מאנגליה (בשנת 1290), הופיעו נוסחים שונים של יצירה ספרותית באנגלית של התקופה, שנקראה "השטר של ישור". ב"שטר" זה ישו בכבודו ובעצמו מעניק לנוצרים אושר שמימי (hevin blysse) בתמורה לכך שיעשו תשובה, יתנו צדקה ויאהבו איש את רעהו. על ה"שטר", שהיה מנוסח בלשון משפטית בדיוק כמו כל שטר רגיל, היו חתומים עדים וישו המטביע בו את חותמו. מעניין, שכבר בגרסאות הראשונות השטר הוא גופו של ישו עצמו: הדיו הוא דמו, האותיות הן הצלקות מן ההלקאה וחמש החתימות הן חמשת הפצעים שנפערו בגופו. ברור שהשימוש הגובר בשטרות והשתכללות המנהל השלטוני באנגליה במאה השלוש-עשרה השפיעו על

הופעת יצירה זו. עם זאת מעניין, שאף כאן היהודים הם מי שכותבים את השטר על גופו של ישו:

[אני..] מתוח על גבי קורה,

כפי שיריעת קלף אמורה.

כאן ועכשיו תראה,

כיצד נכתב שטר זה:

על פני נוצר הדיו,

מרוק היהודים שירקו עלי להעליבני.

הקולמוסים שבהם נכתבו האותיות,

היו השבטים שבהם היכוני.

(Mary C. Spalding, *The Middle English Charters of Christ* [Pennsylvania: Bryn Mawr, 1914], 26–27, lines 79–86)

טקסט זה מזכיר את עלילת הדם שהביא מתיו פריס. גם כאן האנלוגיה היא ליהודים שכותבים שטר על גופו של ישו במהלך הצליבה. ההבדל הוא, שכאן לשטר יש משמעות חיובית, שטר מתנה של ישו למאמיניו הנוצרים. ייתכן שההסבר הוא, שאחרי גירוש היהודים מאנגליה נפרם הקשר בתודעה הנוצרית בין יהודים לשטרות, והשטר היה יכול לשמש מודל ספרותי חיובי (בעוד היהודים נותרו רוצחי ישו). יתרה מכך, מודל ספרותי זה הוא מעין היפוך של תפישת השטר העברי: במקום שטר שמנשל את הנוצרים, זהו שטר שבו ישו מעניק את השמים במתנה לנוצרים באנגליה. בכך המתנה שה"שטר של ישו" מעניק לנוצרים היא בעצם גם השטר עצמו, כמודל חיובי.

יחסים הדדיים

לסיכום, תוכנם של השטרות מספר לנו סיפור הצלחה – הצלחה כלכלית, חברתית ואפילו מגדרית. לפי תוכנם היה קיים שיתוף פעולה בין יהודים לנוצרים, בין אצילים לחקלאים ובין גברים לנשים. השטרות מציגים את מקומם של היהודים בקרב מלכים, אצילים וראשי הכנסייה. אך אם בוחנים את השטרות כחפצים סמליים, הם מספרים סיפור אחר, את סיפור תדמיתם הרצחנית של היהודים בקרב שכבות רחבות. בתדמית זו נקשרו היהודים בשטן, ברצח ילדים חפים מפשע ובצריכת דם. כאן האותיות העבריות חדלות להיות סמל לאותנטיות ומימוש עסקאות סחר והופכות להיות חותם השטן. יתר על כן, ייתכן שהקישור הדמיוני בין השטר היהודי לבין שטניות יהודית לא נותר בעולם הדמיון העממי בלבד. כך, סיפורו של תאופילוס מסתיים כאשר מריה נוטלת את החוזה החתום מהשטן. היא משיבה אותו לתאופילוס, ובחלק מן הגרסאות היא קורעת אותו או שורפת אותו באש כדי לבטלו כליל. אם אמנם החוזה עם השטן הוא הד לשטרות היהודים, קשה לקרוא את הסצנה הזו בלי להיזכר בכך, שפעמים רבות מדי הסתיימו הפרעות ביהודי אנגליה בשרפת

שטרי החוב שלהם – ולעתים זו הייתה העילה לפרעות מלכתחילה.

לפני סיום ראוי להזכיר, שהשטרות שחתמו היהודים עם שכניהם הלא־יהודים העסיקו גם את הרבנים והם מהדהדים גם במקורות היהודיים של התקופה. דוגמא אחת: רבי יצחק בן משה, המכונה על שם ספרו "האור זרוע", למד בישיבות צרפת לפני ששב לביתו בווינה בתחילת המאה השלוש־עשרה. פעם אחת הוא נשאל על אודות יהודי, שטען כי קנה בית מיהודי אחר וכהוכחה הציג שטר שחובר בידי סופר לא־יהודי והיה כתוב כנראה בלטינית. בתשובתו הוא דן תחילה בחוק התלמודי, שמתיר את כל השטרות שחיברו "בערכאות של גויים" לבד מבענייני אישות. בפסיקתו הוא מגביל דין זה רק לבתי־משפט רשמיים של המלך ומוציא מן הכלל את כל שאר הסופרים הלא־יהודים (המוגדרים לפי הקטגוריה התלמודית "כנופיא דארמאי" = התכנסות או שוק של ארמאים, לא יהודים), שכן החשש הוא מפני רמאות: והבנתי מתוך לשונך כי זה השטר לא נעשה על פי ערכאות אלא בכינופיא דארמאי אלא שלאחר כך הובא זה השטר בערכאות לפני הדיינין הקבועין שלהן ודנו על פי זה השטר והחזיקוהו בבית על פי זה השטר וא"כ [= ואם כן] הוא נראה בעיני דההיא שטרא חספא בעלמא הוא ולית ביה מששא [...] מעתה הואיל ובשטר שכתבו ישראלים חיישינן לזיופא אי לא הדר וכתב וקנינא כ"ש היכא שנכתב בערכאות של עכו"ם דאיכא למיחש לזיופא דגריעי מישראלים ולא עדיפי מישראלים [= נראה בעיני שאותו שטר הוא כסתם חרס ואין בו ממש (...)] וכיוון שבשטר שכתבו יהודים אנו חוששים לזיוף, אם לא חזר וכתב (בסוף השטר את הנוסחה) "וקנינו", כל שכן כאן היכן (השטר) נכתב בערכאות של גויים שיש לחשוש לזיוף, שהרי הם נאמנים פחות מיהודים ולא יותר מיהודים]. ושבח והוללים לאין כמוהו באלים. הלכך נראה בעיני דהאי שטרא חספא בעלמא הוא ולית ביה מששא ולא מידי דחששא [= לכן נראה בעיני ששטר זה נחשב כחרס סתם ואין בו ממש ולא שום חשש]. (אור זרוע, ח"א, סימן תשמ"ה)

לדעת האור זרוע, אם כן, שטרות שנעשו בידי לא־יהודים – אפילו בשביל שני יהודים – אינם תקפים, שכן קיים חשש לזיופים. הוא מפריד אמנם בין בית־דין רשמי של המלכות, ששם הוא אינו חושש מזיוף, לבין סופר לא־רשמי שנשכר למטרת העסקה או לסופר של ערכאה נמוכה או מקומית. אך מהשטרות שנותרו מאנגליה ברור, שמקצתם חוברו כלאחר יד בידי סופר של מנזר או אפילו בידי אחד מן הצדדים בעסקה. בשולי הדברים נציין, ש"ארמאים" הוא המונח הנפוץ לתיאור לא־יהודים בשטרות העבריים והוא נדיר למדי במקורות אחרים (למשל, במכתבו של אהרון מיורק: "אני אהרון החתום פורס שלום לצירוגרייפירש מנוטינגהם ארמאים ויהודים"),

ואולי הדבר משקף את האופן שבו החשיבו את השטר אף היהודים החתומים עליו. הדרך היחידה לתאר את פסיקתו של האור זרוע היא כמשיכת השטיח מתחת לכל העסקאות שעשו יהודים עם לא־יהודים, ונראה לי ברור למדי שפסיקה זו לא כובדה מעולם. עם זאת היא מצביעה על מקבילה יהודית, להבדיל אלף הבדלות, לתפישה הנוצרית, שכרכה שטרות יהודיים עם השטן ורצחנות. לפי תפישה יהודית זו, אין לסמוך על נוצרים, על חוקיהם ועל מסמכיהם, שכולם "איכא למיחש לזיופא [...] ולית ביה מששא".

לקריאה נוספת:

ראובן בונפיל, "היהודים והשטן בתודעה הנוצרית בימי־הביניים", בתוך: שמואל אלמוג (עורך), **שנאת־ישראל לזרותיה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1980, 113–122.

צפירה אנטין רוקח, "המלכות, הכנסיה והיהודים באנגליה של ימי־הביניים", בתוך: שמואל אלמוג (עורך), **שנאת־ישראל לזרותיה**, 123–146.

Brigitte Miriam Bedos-Rezak, **When Ego Was Imago: Signs of Identity in the Middle Ages**, Visualizing the Middle Ages 3, Leiden and Boston: Brill, 2011.

Adrienne Williams Boyarin, **Miracles of the Virgin in Medieval England: Law and Jewishness in Marian Legends**, Cambridge: D. S. Brewer, 2010.

Michael W. Cothorn, "The Iconography of Theophilus Windows in the First Half of the Thirteenth Century", **Speculum**, Vol. 59, No. 2 (Apr., 1984), 308–341.

Myer David Davis, **Hebrew Deeds of English Jews before 1290**, London: Office of the 'Jewish Chronicle', 1888.

Robin R. Mundrill, **The King's Jews: Money, Massacre and Exodus in Medieval England**, London: Continuum, 2011.

Judith Olszowy-Schlanger, "The Money Language: Latin and Hebrew in Jewish Legal Contacts from Medieval England", in R. Glasner et al. (eds.), **Studies in the History of Culture and Science: A Tribute to Gad Freudenthal**, Leiden: Brill, 2011, 233–250.

Philip Slavin, "Hebrew Went Latin: Reflections of Latin Diplomatic Formulae and Terminology in Hebrew Private Deeds from Thirteenth-Century England", **Journal of Medieval Latin**, 18 (2008), 306–325.

Stars and Jewish Charters Preserved in the British Museum: with illustrative documents, translations and notes by Israel Abrahams and Henry P. Stokes, with additions by Herbert Loewe, 3 Vols., London: The Jewish Historical Society of England, 1930–1932.

מקורות האיורים:

תמונה בעמוד 58: צילום: מיכה פרי

תמונה בעמוד 59 שמאל: א.ס.א.פ. קריאייטיב / *The Bridgeman Art Library*